

Odstíny a nuance Open Access

Jindra Planková

Ústav informatiky, Slezská univerzita FPF, Opava
jindra.plankova@fpf.slu.cz

INFORUM 2014: 20. konference o profesionálních informačních zdrojích
Praha, 27. – 28. 5. 2014

Abstrakt. *Moderní společnost klade velký důraz na schopnost orientovat se ve stále rostoucím množství informací, tyto informace hodnotit a využívat je při řešení úkolů. Obrovské množství informací je stále častěji ukládáno mimo tradiční prostředí knihoven do různých typů systémů s otevřeným přístupem. Příspěvek má za cíl shrnout aktuálně dostupné modely publikování v režimu otevřeného přístupu, analyzovat a sumarizovat stav jejich rozvrstvení, pokrytí a využití především vydavateli časopisů s otevřeným přístupem.*

Úvodem

Při přemýšlení nad tématem příspěvku jsem dlouho hledala jeho zacílení. Snažila jsem se najít v současné informační vědě vhodná teoretická východiska pro fenomén otevřeného přístupu. Protože se problematikou otevřeného přístupu dlouhodobě zabývám a sleduji aktuální trendy zpřístupňování vědeckých výsledků, bylo pro mě výzvou hledat jeho teoretické zakotvení. Podstatou bylo poukázání na ty praktické činnosti, které je možné v souvislosti s otevřeným přístupem rozvinout do mnoha směrů a posoudit je kriticky a s odstupem. Toto není zcela běžnou součástí knihovnictví, které je povětšinou vnímáno jako čistě praktický obor, zaměřený na získání, zpracování, uložení a zprostředkování informací. Důraz je zde kladen na rutinní práce, rychlost zpracování a hodnocenou efektivnost směrem k uspokojení uživatelských potřeb. V takto nastavených procesech se potom velmi rychle ztrácí přímé souvislosti, kontexty a smysl knihovnicko-informační práce. Proto vnímám svůj příspěvek spíše jako výzvu k sobě samé, ve které chci upozornit na možné nové odstíny a nuance otevřeného přístupu.

Za cíl tohoto příspěvku jsem si vytýčila shrnout a analyzovat stav aktuálně dostupných modelů publikování v režimu otevřeného přístupu. Důležitým faktorem je zejména nalezení a pojmenování podstatných složek, které jsou od sebe věcně i formálně hodně vzdálené. Každá z nich vyžaduje speciální pohled a obsahovou specifikaci spojenou s oborem zkoumání. Také o každé části bylo již mnohé publikováno jak v zahraniční, tak české literatuře. Přesto se domnívám, že právě v této době, je důležité mít k dispozici ucelený knihovnicko-informační pohled, na možnosti publikačních modelů otevřeného přístupu.

Open Access – publikační modely

Režim otevřeného přístupu se snaží odstranit bariéry, které se týkají především plateb a povolení přístupu, které dosud brání sdílení informací. Otevřený přístup je možné charakterizovat jako přístup digitální, online, zdarma a bez autorskoprávních a licenčních omezení, který zároveň podporuje dodržování autorských práv,

recenzování, přínos, profit, tisk, ochranu, prestiž, kariérní postup, indexování a ostatní znaky a podporované služby, které spojují s vědeckou literaturou¹.

Zveřejňování a šíření výsledků vědecko-výzkumných aktivit je přirozenou součástí výzkumného procesu. Otevřený přístup k výsledkům výzkumu financovaného z veřejných zdrojů zajišťuje šíření a výměnu poznatků, podporuje inovace, konkurenceschopnost, internacionalizaci i kvalitu výzkumu. Významným způsobem přispívá k hospodářskému, sociálnímu a kulturnímu rozvoji společnosti, a to jak v podnikové sféře, tak ve veřejném sektoru. V tomto ohledu je chápán jako poskytnutí bezplatného a neomezeného online přístupu koncovému uživateli k vědeckým informacím², s možností jejich dalšího využití³.

Při bližším seznámení s problematikou zjistíme, že dosud neexistuje právně závazná definice pojmu otevřený přístup. Pouze v klíčových politických dokumentech a prohlášeních bylo využito termínu Open Access a jeho vymezení. Vlastní pojem otevřený přístup je pak chápán ve významu „**zajištění otevřeného a volného přístupu k plným textům na veřejném internetu, dovolující uživatelům číst, stáhnout, kopírovat, distribuovat, tisknout, vyhledávat nebo propojovat plné texty článků, jejich procházení pro indexaci, zaznamenání ve formě dat v počítačových programech, nebo jejich užití pro jakýkoliv další zákonný účel, bez finančních, právních nebo technických bariér, kromě nedílného a neoddělitelného dosažení samotného přístupu k internetu**“⁴. Další podstatnou podmínkou ve vnímání a praktickém využití OA je, že jediná omezení na reprodukci a další distribuci díla v rámci daného pole působnosti může dát pouze **autor**, který **odpovídá za integritu svého díla** s tím, že jeho dílo bude náležitě **uznáno a citováno**.

Jádrem nastupujícího fenoménu otevřeného přístupu je tedy fakt, že při vydávání a distribuování informací vědecké komunitě je pravidlem, aby všichni, kteří chtějí číst články publikované ve vědeckých časopisech, měli tuto možnost, a to bez nutnosti překonávat finanční, právní či technické bariéry. V běžném modelu předávání informací byly zavedeny náklady za přístupy k informacím knihovnami a dalšími veřejně i soukromě podporovanými institucemi, zatímco současný vývoj v oblasti otevřeného přístupu naznačuje širší přístup bez institucionálních, nebo technických omezení. Při hodnocení a praktickém využívání různých modelů otevřeného přístupu je důležité rozpoznat zásadní fakt, který spočívá v propojení řady prvků, faktorů a činitelů, které v systému otevřeného přístupu participují⁵. Je zřejmé, že princip otevřeného přístupu, jako realizovatelné varianty k tradičnímu publikování se opírá o vývoj mnoha oblastí, např. ekonomie, technologie či právního systému. Domnívám se, že pouze **komplexním pojetím jednotlivých částí** je možné dosáhnout širšího uplatnění otevřeného přístupu, jako účinného způsobu vědecké komunikace a zveřejňování výsledků vědy a výzkumu⁶.

V návaznosti na stále se rozšiřující hnutí otevřeného přístupu a v souladu s jeho praktickým naplňováním je dnes možné sledovat snahy řady komerčních vydavatelů, kteří se rozhodli k určité míře podpory otevřeného přístupu k informačním zdrojům. Aktuálně je komerčními nakladateli realizován otevřený přístup ke zdrojům a vědeckým informacím **dvěma základními cestami**:

¹ Kuchma, I., nestr.

² Především recenzované vědecké články a výzkumná data, sloužící k ověření prezentovaných výsledků.

³ Usnesení, nestr.

⁴ Budapest, nestr.

⁵ Planková, J., nestr.

⁶ Drott, M.C., S. 79-86

První **zelená**⁷ cesta je jednoduchou variantou k otevřenému přístupu. V něm dochází k uložení preprintu nebo postprintu článku do otevřeného digitální repozitáře, jehož hostitelem je instituce autora, nebo institucionální repozitář vědního oboru autora. Zelená cesta přístupu znamená, že vydavatel uzamyká konečnou verzi článku do systému, který běžnému uživateli zabraňuje přistupovat a využívat plný text článku bez zaplacení předplatného, popř. jiného poplatku za užití obsahu. Autor však může v tomto případě učinit kroky, které zajistí volnou dostupnost článku jinde. Ve své podstatě se jedná o skutečnost, že autor publikuje svůj článek tradičním způsobem v časopise přístupném na základě předplatného. Většinou autor využívá časopis, který nejvhodnějším způsobem odpovídá jeho potřebám z hlediska oboru či zaměření článku. Zároveň autor ukládá **autorskou verzi článku** do otevřeného repozitáře, a to v závislosti na politice vydavatele⁸, resp. politice poskytovatele financí na výzkum⁹, před, po nebo během publikování.

V souladu s postojem vydavatele bývá otevřený přístup ke konečné verzi článku, která je obsahově i formálně shodná s publikovanou verzí, uložena v repozitáři, zpožděna na období embarga. Většinou se jedná o období 6 až 12 měsíců, v návaznosti na obor a oblast zkoumání. Toto časové embargo je bráno jako výhoda pro vydavatele při předplatném tradičního časopisu a může být uplatněno i na verze článku uloženého do repozitáře. Podmínky vlastního časového embarga jsou odlišné v závislosti na politice konkrétního komerčního vydavatele¹⁰.

Popisovaný model je také označován jako „**Open Acces self-archiving**“ a je založen na prezentování výzkumu prostřednictvím auto-archivace. Autoři vytvářejí ke svým dokumentům také metadata, která popisují dokument. Aby mohli autoři volně vytvářet metadata a ukládat své příspěvky pomocí auto-archivace je nutná podpora ze strany organizací, výzkumným pracovišť či univerzit. Tyto instituce by měly vytvářet ideální podmínky k podpoře autorů a umožnit prezentovat jejich příspěvky pomocí otevřeného přístupu. Na podporu hnutí otevřeného přístupu by měly instituce vytvářet vlastní archivy, repozitáře nebo úschovny vydaných materiálů spolu s materiály, které byly vydány v již existujících časopisech bez OA. Vědci uplatňují k autoarchivaci, respektive k otevřenému přístupu, různé přístupy podle role, jakou zrovna zastávají. Vědec vnímá otevřený přístup jinak v roli vědce – badatele – uživatele hledající informací, a jinak jako vědec, v roli autora. Každá z těchto rolí určuje jiné informační potřeby a vytváří jiné informační návyky. Pro vědce v roli badatele má nejvyšší prioritu to, aby obsah repozitáře byl snadno vyhledatelný, a byl online dostupný.

Důležitým prvkem zelené cesty otevřeného přístupu je také otázka autorských práv. Autoři jsou totiž tradičně vydavateli časopisů žádáni, aby na něj převedli část svých autorských práv, tj. i právo šířit a využívat svou práci, náhradou za zveřejnění článku v časopisu. Autor většinou tyto náležitosti řeší s vydavatelem pomocí smlouvy, ve které jsou přesně vymezena práva a povinnosti při nakládání s publikovanými výsledky. Tato situace není ideální, ale je slučitelná s vlastním budováním otevřených repozitářů. Většina vydavatelů, dokonce i těch, kteří striktně vyžadují převedení autorských práv, připouští uložení konečné recenzované verze autorského rukopisu do otevřeného repozitáře. V případě, kdy komerční vydavatel nepovoluje otevřený přístup, může být článek uložen do repozitáře, musí však být

⁷ „green open access“

⁸ Viz. databáze Sherpa/Romeo - Dostupný z WWW: <<http://www.sherpa.ac.uk/romeo/>>

⁹ Viz. databáze Sherpa/Juliet - Dostupný z WWW: <<http://www.sherpa.ac.uk/juliet/>>

¹⁰ Suber, P., S. 49-75

zamezen či uzavřen přístup k plnému textu článku, přesně dle stanovené smlouvy s vydavatelem.

Druhá **zlatá**¹¹ cesta využívá jako základní nástroj vědecké komunikace vědecký časopis. Podstatou je publikování vědeckých článků v odborných recenzovaných časopisech, s okamžitým otevřeným přístupem. Zlatá cesta otevřeného přístupu je založena na faktu, že vydavatel, který vytváří konečnou publikovanou formu článku, poskytne tuto konečnou verzi volně k dispozici.

Autor má aktivní roli, kdy nabídne vydavateli článek k publikování, redakce časopisu zajistí recenzní řízení. Pokud je článek přijat, redakce rovněž provede zpravidla jazykové a formální úpravy, včetně vlastního formátování¹². Tento princip, označovaný v literatuře také jako „**Open Access publishing**“, představuje ekonomický model, který přenesl financování vydávaných časopisů na stranu autorů. Za vydávaný časopis neplatí odběratel, ale autor, který usiluje o zveřejnění svého článku v odborném časopise. Jedná se o komerční způsob vydávání časopisů a díky faktu, že uživatelé za časopis neplatí, mohl by být tento systém vydávání podpořen především malými vydavatelstvími, kterým by mohl pomoci rozšířit své řady čtenářů. Někteří komerční vydavatelé si účtují tzv. procesní poplatky. Tyto poplatky jsou mnohem nižší u vydavatelů časopisů s otevřeným přístupem. Vydavatelé, kteří hradí vydávání časopisů také z jiných finančních zdrojů (např. z reklamy), nevyžadují žádný poplatek ani po autorovi. Hlavní výhoda časopisů s otevřeným přístupem oproti klasickým časopisům spočívá především v kratším recenzním řízení. Tím se zkracuje čas od vytvoření článku autorem, přes jeho recenzní řízení až po jeho umístění na webovské stránky archivu. Oficiálně schválené články zpřístupňují sami vydavatelé na internetu. Články publikované v OA časopisech jsou uloženy v archivech či repozitářích¹³.

Kromě zmíněných modelů publikování někteří nakladatelé přijali **hybridní**¹⁴ politiku podpory veřejného přístupu k publikovaným dokumentům. Hybridní cesta otevřeného přístupu je zaměřena na vydávání hybridních časopisů. Ty jsou primárně dostupné na základě předplatného, tj. jejich vydavatelé získávají prostředky z předplatného. Zároveň však nabízejí autorům možnost zaplatit za otevřený přístup k vlastním článkům uživatelům i mimo vlastní okruh předplatitelů. Tento model zpřístupňuje pouze vybrané články, za které autoři zaplatili vydavateli požadovaný poplatek. Proto se v tomto případě nejedná o otevřeně přístupné časopisy, ale pouze o otevřeně přístupné články. Všechny ostatní články v takovém časopise jsou jinak běžně nedostupné. Dostupnost si může uživatel zajistit zaplacením předplatného, nebo autor zaplacením přístupu k vybranému článku. Model byl zaveden komerčními vydavateli v návaznosti na ustanovení politiky poskytovatelů finančních prostředků na výzkum, kteří vyžadují, aby články svázané s řešením projektů byly otevřeně přístupné. Cílem hybridního přístupu je umožnit autorům splnění požadovaných podmínek od poskytovatelů finanční podpory, a zároveň možnost publikovat v kvalitních, vesměs recenzovaných časopisech. Není bez zajímavosti, že uvedená cesta k otevřenému přístupu přes otevření přístupu k jednotlivým článkům je některými vydavateli považována za přechod k budoucímu otevřenému přístupu k vědeckým informacím.

Je zřejmé, že otázky dostupnosti vědeckých informací budou hrát stále větší roli pro jednotlivé výzkumníky i celé výzkumné týmy. Podle pravidel publikovaného

¹¹ „gold open access“

¹² Morris, S., S. 304-307

¹³ Willinsky, J., S. 69-79

¹⁴ „hybrid open access“

programu Evropské unie Horizont 2020¹⁵ budou muset všichni příjemci grantů zajistit otevřený přístup k recenzovaným vědeckým publikacím, které souvisejí s projektovými výsledky. Je tedy možné předpokládat zvýšení zájmu o problematiku otevřeného přístupu, resp. možnosti publikování vědeckých prací u vydavatelů časopisů s otevřeným přístupem.

Závěr

Šíření odborných informací a znalostí hraje stěžejní roli ve vědecké komunitě. Pouze informace, které jí byly zpřístupněny a přijaty, mohou přispět k dalšímu výzkumu a vytváření nových vědeckých poznatků¹⁶. Vědecký pokrok je tedy velmi úzce spjat s vědeckou komunikací, jejíž základní charakteristiky se v současné době postupně vyvíjí a mění. Tradiční toky ve vědecké komunikaci založené na postupných, vzájemně navazujících krocích s dlouhými časovými prodlevami se postupně přesouvají do elektronického informačního prostředí, které je charakterizováno žádnými, nebo relativně malými časovými i fyzickými omezeními¹⁷. Internet představuje významné médium, v němž jsou volně dostupné prostředky a nástroje elektronického publikování vědeckých poznatků. V rámci internetu jsou potom uloženy tisíce plných textů nejrůznějšího původu, formy a obsahu, jako v jedné velké globální knihovně. Pro běžného uživatele je pak podstatný především přístup k informačním materiálům s otevřeným přístupem.

V současné době dochází k postupnému nárůstu fondů vědeckých informačních materiálů, které jsou dostupné zdarma v prostředí webu. Většinou jsou tyto informační zdroje předmětem zájmu nejen koncových uživatelů, kteří je záměrně vyhledávají a využívají ke své práci, ale také jsou objektem zájmu vědeckých pracovníků, informačních profesionálů a řady informačních služeb, kteří dané informační zdroje zpracovávají a dále zpřístupňují ve formě zajímavých výstupů¹⁸.

Literatura:

1. BRATKOVÁ, Eva. Otevřený přístup, digitální knihovny a citační služby. In *Inforum 2006 – 12. konference o profesionálních informačních zdrojích, Praha 23. – 25.5.2006* [online]. Praha : AiP, 2006 [cit. 2014-04-20]. Dostupný z WWW: <http://www.inforum.cz/pdf/2006/Bratkova_Eva.pdf>.
2. *Budapest Open Access Initiative* [online]. Budapest, 2002 [cit. 2014-04-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.soros.org/openaccess/read.shtml>>.
3. DOLDI, Luisa M.; BRATENGEYER, Erwin. The web as a free source for scientific information : a comparison with free-based databases. *Online Information Review*. 2005, vol. 29, no. 4, p. 400-411.
4. DROTT, M. Carl. Open Access. *Annual Review of Information Science and Technology*. 2006, vol. 40, no. 1, s. 79-109.
5. KUCHMA, Iryna. Otvorený prístup vo východnej Európe. *ITlib*. 2011, roč. 15, č. 2, S. 8-13.
6. MORRIS, Sally. Open Access : How are Publishers Reacting?. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 304-307.
7. PAPIKOVÁ, Vendula; PAPIK, Richard. Informace – komunikace – věda – výzkum. *ITlib*. 2007, roč. 11, č. 3, s. 14-18.
8. PLANKOVÁ, Jindra. Faktory a prvky systému „Open Access“ – uplatnění při komunikaci odborných informací. In *INFORUM 2010 : 16. ročník konference o profesionálních informačních zdrojích, Praha 25. - 27. května 2010* [online]. Praha : Albertina icome Praha, 2010. [cit. 2014-04-28]. Dostupný z WWW: <<http://www.inforum.cz/pdf/2010/plankova-jindra-1.pdf>>.

¹⁵ Dostupný z WWW: <<http://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/>>

¹⁶ Doldi, L.M., S. 400-411

¹⁷ Papíková, V.; Papík, R., S. 14

¹⁸ Bratková, E., nestr.

9. SUBER, Peter. *Open Access*. Cambridge : MIT Press, 2012. 242 s.
10. *Usnesení k jednotlivým bodům programů 291. zasedání Rady pro výzkum, vývoj a inovace dne 28. února 2014 – Příloha 291/A8* . [online]. Praha : Rada pro výzkum, vývoj a inovace, poradní orgán vlády České republiky, [2014]. [cit. 2014-04-28]. Dostupný z WWW: <<http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=708836>>.
11. WILLINSKY, John. *The Access Principle : The Case for Open Access to Research and Scholarship*. Cambridge : MIT Press, 2009. 287 s.